

PROVINCE DE FLANDRE ORIENTALE
PROVINCE OOSTVLAANDEREN
EXPOSITION PROVINCIALE DE
VULGARISATION ELECTRICITE
GAND JUILLET-AOUT 1924.
PROVINCIALE TENTOONSTELING
TOT VERSPREIDING DER
ELECTRICITEIT.
GENT-JULI-00GST 1924

DE NEVELSTAD (Z)ONDER STROOM

Ruimtelijk wordt België vaak beschouwd als één grote chaos. Eén van de grote oorzaken daarvan zou een industrialiseringspolitiek zijn die mensen en activiteiten over het hele territorium spreidde. Aandehand van de elektriciteitsgeschiedenis van België wordt dit beeld genuanceerd. Na verloop van tijd is er wel degelijk sprake van een verstedelijkingslogica die zich vastzet op het Belgisch territorium, los van de industrialisatie. Deze heeft weliswaar zijn eigen karakteristieken en uitdagingen, maar biedt zeker ook kansen.

Dikwijls wordt de verspreide verstedelijking in België gezien als het resultaat van een volgehouden keuze om het hele territorium te betrekken in een weinig gedifferentieerd industrialisatiebeleid. Vanaf het midden van de 19de eeuw zijn overal in het land infrastructurele werken zoals de aanleg van spoorwegen, kanalen, woonwijken, nutssystemen en bedrijfsterreinen uitgevoerd. Samen met de implementatie van de nodige andere ruimtelijke, wettelijke en institutionele omkadering maakte dit al vroeg een industriële economie in België mogelijk. Na verloop van tijd ontstond er zo een zeer diffuus territorium waarin het wel lijkt dat op elke plaats zowat alles kan: de befaamde Belgische 'nevelstad'.

Het spreiden van mensen en middelen was een belangrijk onderdeel van dit beleid. Toch is deze ruimtelijke strategie niet helemaal te vereenzelvigen met de industrialisatiepolitiek. De logica achter de spreidingsstrategie gaat immers ook op buiten de industriële economie, iets wat vele voorbeelden uit de laatste honderd jaar telkens weer aantonen. De manier waarop het territorium wordt georganiseerd geeft ruimte aan veel meer dan

industrie alleen. Het lijkt daarom juister om het ontstaan van de nevelstad te vatten als de uitkomst van een verstedelijkingsproces. Begrepen vanuit een dergelijk verstedelijkingsperspectief tekenen zich nieuwe inzichten af over die ontstaansgeschiedenis. Met de geschiedenis van de elektriciteit in België als leidraad verkent dit artikel deze inzichten en de toekomstperspectieven die ze scheppen voor de verdere ordening van de nevelstad.

Spreiden als industrialiseringspolitiek

Als reden voor de spreidingspolitiek wordt vaak aangehaald dat de Belgische politici situaties wilden vermijden zoals in de arbeiderswijken van industriële grootsteden als Londen, Manchester of Parijs, waar de armoede welig tierde en de hygiëne vaak te wensen overliet. Dat dit tegelijkertijd het in deze wijken oprukkende socialisme enigszins beteugelde was voor de liberale en katholieke elite mooi meegenomen – al verkozen ook vele socialisten het platteland als geïdealiseerde tuinstad boven de uitbuiting in de ongezonde en immorele stad.

De relatief kleine oppervlakte van België en de historische erfenis van haar dense stedennetwerk maakten de keuze mogelijk om het hele territorium uit te rusten voor industriële productie. In de ondertussen lange literatuurlijst van onderzoek naar de historische wortels van de nevelstad werden de drie hoekstenen van het beleid achter die keuze reeds veelvuldig besproken. Ten eerste werd geïnvesteerd in een veralgemeende mobiliteit. Arbeiders konden zo vanuit het eigen dorp gaan werken in de stad of de fabriek en ook grondstoffen en producten konden eenvoudig van de ene plaats naar de andere getransporteerd worden. Dit zorgde er ook voor dat iedere werknemer en ieder bedrijf zich konden vestigen waar dat voor hen het beste uitkwam. Aangezien het hele Belgische grondgebied quasi terzelfdertijd bruikbaar werd voor industriële productie bleef de grondprijs laag, zeker in vergelijking met wanneer enkel de beperkte voorraad stadsgronden ontsloten zou zijn geworden.

Het spreiden van mensen en middelen is niet helemaal te vereenzelvigen met de industrialisatiepolitiek

De lage grondprijs maakte het bovendien mogelijk voor de arbeider om zijn eigen lapje grond te bezitten, wat door de overheid ook werd aangemoedigd. Het private woningbezit, de tweede pijler van het Belgische spreidingsbeleid, bood immers zekerheid. Zekerheid voor de werknemer en zijn familie die qua huisvesting niet afhankelijk waren van de werkgever of huurbaas en die met behulp van hun tuin deels in de eigen behoeften konden voorzien. Maar ook een zekerheid aan werkwillige arbeiders voor de industrie. De huiseigenaars hadden immers hun loon nodig voor de afbetaling van hun woonleningen. Tenslotte werd aan deze zekerheid ook een berustende eigenschap toegekend. De gewone man had alles zelf in eigen handen en was dus zelf mee verantwoordelijk voor het eigen welzijn.

Een laatste hoeksteen van het spreidingsbeleid is het municipalisme: de verregaande autonomie die alle gemeentes kregen over het reilen en zeilen op het eigen grondgebied, of het nu om een stad of gehucht ging. Enerzijds was dit een poging van de staat om de invloed van de historisch machtige steden te breken, anderzijds een middel om een voor de Belgische elite te verregaande centralisatie te vermijden. Ook nu nog – zoveel gemeentehervormingen later – leidt de ‘verdeel en heers’-strategie die het municipalisme eigenlijk is nog steeds tot een versplinterd ruimtelijke en economisch beleid.

Melk en elektriciteit

Door te investeren in mobiliteit, door het stimuleren van privaat woningbezit en door een governance-structuur die veel macht verankerd op het niveau van de gemeente wordt in België de plattelandsvlucht die zich in vele industrialiserende samenlevingen voordoet afgezwakt. Belangrijk daarbij is wel dat de voorzieningen die nodig zijn voor zowel de industrie die zich op het platteland vestigt als voor de bevolking die er blijft wonen ook in de dorpen geïmplementeerd worden. Als voordelen als elektriciteit, zuiver water, cultuur, onderwijs of gezondheidszorg enkel in de stad aanwezig zouden zijn dan zou haar lokroep zowel voor de plattelandsbewoners als voor de bedrijven immers opnieuw luider klinken. Nog belangrijker is daarom misschien wel dat deze voorzieningen structureel ingebed worden in het territorium, ook

op het platteland.

Een voorbeeld van hoe dat in zijn werk ging kunnen we vinden in de elektriciteitsdienst die in 1900 werd opgezet in Overmere, toen nog een onafhankelijke gemeente pal tussen de provinciesteden Gent, Dendermonde, Lokeren en Aalst. In dat jaar besliste de gemeenteraad om haar medewerking te verlenen aan een initiatief van de coöperatie ‘Sint-Blasius’ die de melk geproduceerd door de koeien van de aangesloten landbouwers gezamenlijk verwerkte en verkocht. Dat ging beter met een stoommachine, die als bijkomend voordeel had dat ze ook elektriciteit kon produceren. Deze stroom kon dan weer verkocht worden aan de werkplaatsen in het dorp en aan de lokale elite voor wie elektrisch licht gold als een statussymbool. Ook de gemeente was hier mee gebaat. Zij kon immers op bepaalde plaatsen elektrische straatverlichting voorzien, wat de veiligheid langsheen de drukke hoofdbaan aanzienlijk zou verbeteren.

Het valt op dat de eerste elektriciteitsnetwerken op het platteland, zoals dat van Overmere, niet veel later opdruken dan de stadsnetten. Ninove was de eerste Belgische stad die in 1890 haar volledige centrum van elektriciteit kan voorzien. Van het eerste operationele stadsnetwerk in Antwerpen kan pas werk worden gemaakt vanaf 1898 en in Gent duurt dit tot 1904. In plaats van de industrie en al wat nodig was om die industrie draaiende te houden samen te brengen in de stad werd de industriële infrastructuur in België gespreid over het hele grondgebied.

De spreiding van al die infrastructuur had ook zijn gevolgen voor de organisatie van de elektriciteitsvoorziening gezien op de nationale schaal. De combinatie van het municipalisme en de heersende liberale opvattingen over de economie maakten dat het tot 1922 aan de gemeentes niet was toegestaan om een elektriciteitsbedeling op te zetten samen met andere gemeentebesturen. Net zoals in Overmere bleven vele elektriciteitsnetten daardoor beperkt binnen de grenzen van de eigen gemeente. Volgens de toenmalige politieke norm mocht een overheid namelijk niet concurreren met de vrije, private markt. Deze faciliteren mocht echter wel. Waar het faciliteren van de bedrijven in de gemeente (zoals gebeurde met het gemeentelijk elektriciteitsnet) ophield en het concurreren met de private elektriciteitsbedrijven juist begon was echter niet altijd duidelijk.

Met de opkomst van de wisselstroom werden deze kleine gelijkstroomnetten relatief duur en inefficiënt. Reeds in 1912 kozen de gemeente Overmere en de coöperatie er daarom voor om de elektriciteitsconcessie over te dragen aan een privaat bedrijf dat de stroomvoorziening wel op grotere schaal kon en mocht aanpakken. Omdat er gewerkt werd via gemeentelijke concessies bleef de gemeente echter een cruciale territoriale bouwsteen

Melkerij en Elektriciteit – postkaart circa 1900 uitgegeven door de coöperatie die instond voor de elektriciteitsbedeling in Overmere

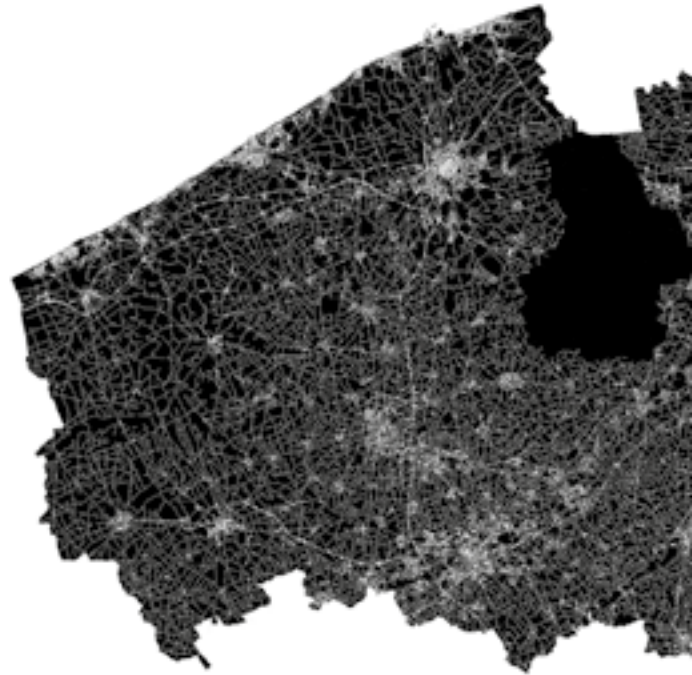
binnen de expansie van deze regionale elektriciteitsbedrijven. Uitbreidingen van het net gebeurden vaak op een zelfs nog kleinere schaal: per wijk of per gehucht. Stilaan raakten zo de laatste gaten in het elektriciteitsnet gestopt. Midden jaren 30 was het overgrote deel van België geëlektrificeerd, begin jaren 50 werden de laatste gemeenten aangesloten.

Spreiden als goedkoop verstedelijkingsmodel

Op het eerste zicht lijken cases als die van Overmere duidelijk te maken hoe het verspreid industrialisatiebeleid van België mede aan de basis ligt van de chaotische aanblik van het hedendaagse verstedelijkte België. Toch kunnen dit soort case studies noch de huidige ruimtelijke conditie zomaar geklasseerd worden als louter het resultaat van dit industrieel beleid. Wat ooit begon als een keuze om het hele nationale grondgebied te betrekken in een industriële economie heeft die connotatie immers reeds lang verloren. Wat overblijft is een territoriale spreidingsstrategie die telkens weer herbevestigd wordt, ondanks dat haar originele motivatie een anachronisme werd. De logica achter de spreidingsstrategie is inmiddels is verzelfstandigd en kan daarom beter geduid worden met verstedelijkings termen dan met economische bewoordingen.

De initiële logica die achter de economische spreidingspolitiek schuilt wordt duidelijk wanneer we voorbeelden als Overmere in detail bekijken. De sociale context rond het lokale elektriciteitsbedrijfje is een weerspiegeling van een traditioneel begin 20ste-eeuwse dorpsgemeenschap: Onder impuls van de onderpastoor verenigden een aantal boeren zich in een coöperatie die met toestemming van het gemeentebestuur en onder het patronaat van de lokale elite (waaronder een advocaat, industrieel, notaris, dokter, senator en baron) de elektriciteitsvoorziening van de gemeente op zich neemt. De elektrificatie gebeurt eerder uit noodzaak dan uit winstbejag en blijft voornamelijk binnen de eigen gemeenschap. Men zou daarom kunnen stellen dat in Overmere de elektriciteitsbedeling op schaal van de dorpsgemeenschap zelfvoorzienend georganiseerd werd.

Net daar ligt het grote voordeel van de Belgische spreidingspolitiek, tenminste wanneer men dit op nationale schaal bekijkt. Door te rekenen op de capaciteit van lokale overheden en gemeenschappen om bepaalde voorzieningsvraagstukken zelf ter hand te nemen, moet de nationale overheid dit immers niet meer doen. De spreiding, op nationaal niveau georganiseerd met behulp van wettelijk opgelegde abonnementsformules voor het openbaar vervoer, institutionele fragmentatie, woonsubsidies en

de constructie van allerhande transportwegen, wordt verdedigd als het verdelen van de voordelen van de industrialisatie en modernisatie over het hele grondgebied. Tegelijkertijd worden echter ook de kosten van deze voordelen verdeeld en afgeschoven op lokale en regionale initiatieven.

Hoewel deze ruimtelijke strategie inderdaad paste in een politiek ter bevordering van de industrialisatie kan ze dus ook gelezen worden als een beleid dat investeren in de stad uit de weg gaat. Consequent werd er in België voor gekozen om voorzieningen voor zorg, onderwijs, het wonen, sport of cultuur evenals de nutssystemen verspreid te organiseren, dikwijls met lokale steun. Een ruimtelijk selectievere aanpak waarbij de noodzaak zou ontstaan om centraal te investeren in grote, collectieve arrangementen werd vermeden. Stedelijke meerwaarde, de keuzes en kansen die ontstaan door de dense diversiteit van de stad, werd hierdoor echter ook niet gecreëerd. Integendeel, België verstedelijkte 'gespreid', zowel in tijd als in ruimte, en gaf zo vorm aan een bijna eindeloze sub-urbane leefwereld voor de nevelstadbewoner.

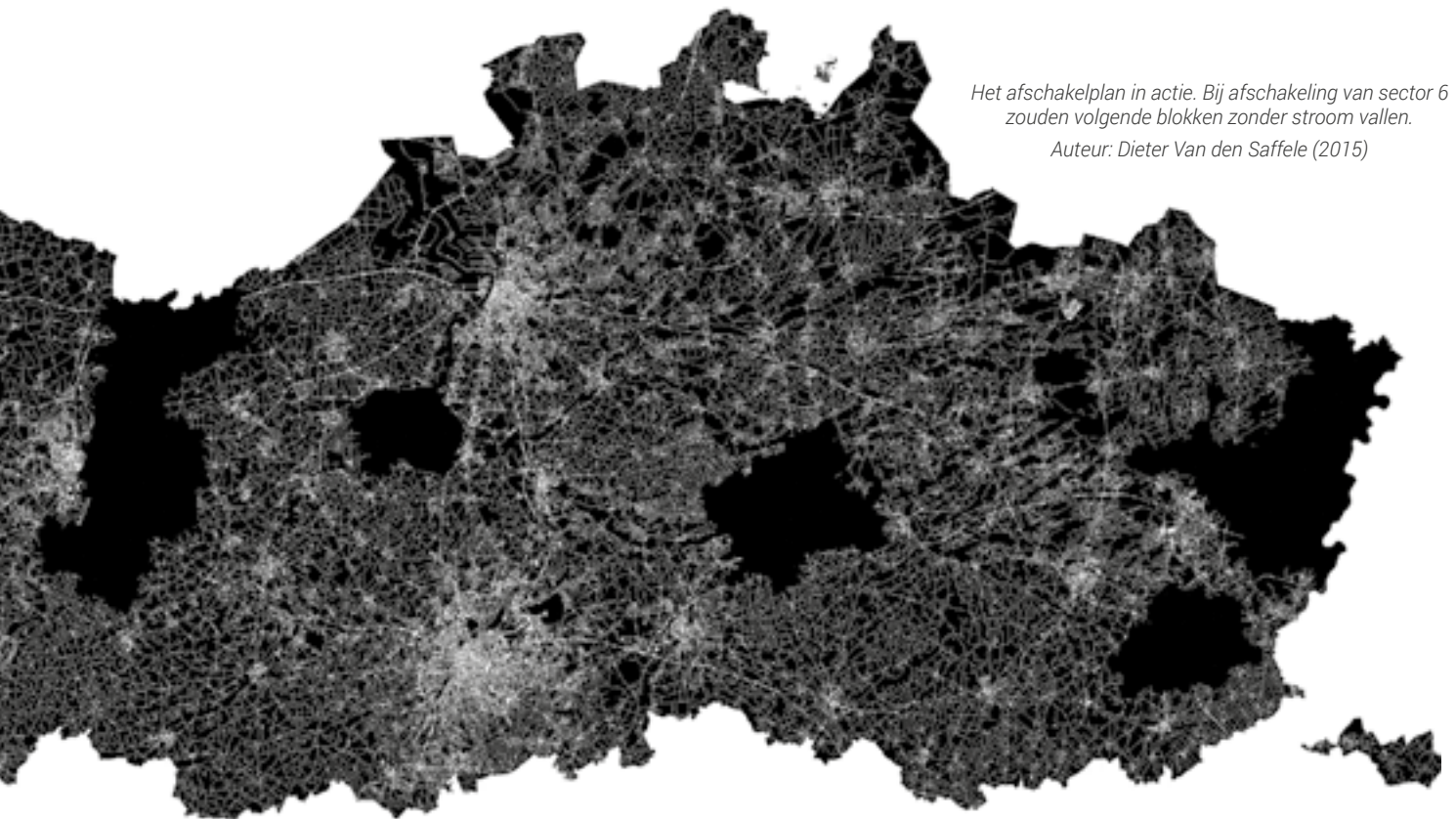
Black-out?

Terwijl België op die manier 'vol gespreid' raakte, schaalde de Belgische elektriciteitsproductie en -distributie steeds weer op, wat culmineerde in het de facto monopolie van Electrabel in 1990. Als enige grote producent die ook nog eens de enige betekenisvolle private partij was in het landschap van intercommunales die instonden voor de elektriciteitsdistributie beheerste dit bedrijf zonder moeite de markt. Dit duurde tot aan de Europees opgelegde vrijmaking van de energiemarkt. Op zijn minst voor wat de elektriciteitsbevoorrading betreft leek het Belgische spreidingsbeleid na al die tijd dus toch een functionerend, modern uitgerust territorium tot stand te hebben gebracht.

De werking van dit territorium blijkt niettemin zeer fragiel. Wanneer bijvoorbeeld in de zomer van 2014 berichten de kop opsteken over een mogelijk stroomtekort in de winter is het land in rep en roer. Naast de nodige tips waarmee afnemers een stroomtekort kunnen proberen te vermijden, wordt ook het zogenoemde 'afschakelplan' voorgesteld voor wanneer het toch zo ver zou komen. In het plan staan een aantal zones afgebakend die beurtelings zullen worden ontkoppeld om zo de rest van het net te

De locatie van Overmere circa 1900: Wat opvalt is dat Overmere tussen de mazen van het begin 20ste-eeuwse stedelijk netwerk valt. Auteur: Dieter Bruggeman

Het afschakelplan in actie. Bij afschakeling van sector 6 zouden volgende blokken zonder stroom vallen.

Auteur: Dieter Van den Saffele (2015)

ontlasten. Deze zones zorgden voor veel beroering. Voornamelijk omdat de wijze waarop ze waren uitgezet onduidelijk was. Bleven sommige gebieden gespaard van een mogelijke afkoppeling omwille van technische, demografische of economische redenen? Of was dit toch eerder politiek? En welke rol speelde het evenwicht tussen Vlaamse en Waalse afschakelzones? Op vele plaatsen bleek er ook wel een reden te zijn om een uitzondering te vragen op het afschakelplan. De hiërarchie die omwille van haar ongeordende en door contingentie geplaagde ontstaansgeschiedenis ontbreekt in het Belgische territorium kwam opnieuw naar boven in het afschakelplan.

Elektriciteitsnetwerken duiken op het platteland niet veel later op dan de stadsnetten

De schijnbare eenheid binnen het Belgische territorium bleek bij het afschakelplan zeer snel uiteen te vallen. Teruggebracht tot de fragmenten waaruit ze historisch zijn opgebouwd lijken zowel het nationale elektriciteitsnet als het Belgisch ruimtelijk model niet te functioneren. Nochtans zouden net deze kleinschalige componenten opnieuw een krachtige oplossing kunnen aanreiken. Een weloverwogen afbakening van zones in het afschakelplan zou er bijvoorbeeld voor kunnen zorgen dat deze zich kunnen organiseren als gekoppelde energiesystemen, elk met hun eigen productiemogelijkheden en hun eigen gebruikersprofiel, aangepast aan de lokale context. De karakteristieke Belgische fragmentatie en functievermenging, resultaat van de jarenlange spreidingspolitiek, is hierbij eerder een voordeel dan een nadeel. Het opgebouwde potentieel dat nu losjes verspreid ligt over het hele territorium kan zo ten volle worden benut. Door structuur aan te brengen in de eenvormige nevel zijn de fragmenten niet langer scherven, maar functioneren ze als modules.

Cruciaal daarvoor is dat we de Belgische conditie niet langer bekijken als alleen maar de uitkomst van een industrieel beleid. Als we de processen die vorm geven aan het nationale verspreide territorium ook zien als verstedelijkingsprocessen kunnen we er als dusdanig aan sleutelen. Dat is trouwens dringend nodig. Potentiele crises als die rond het afschakelplan, de steeds weer terugkerende overstromingen of de aanhoudende mobiliteitsproblemen maken duidelijk dat het onbepert teren op de verspreid aanwezige capaciteiten van het territorium tegen zijn limieten aanbotst. Indien we er echter in slagen om structuren aan te brengen die deze capaciteiten met elkaar verbinden en het rendement ervan consolideren is het mogelijk om een solidair, weerbaar en veerkrachtig territorium uit te bouwen. Door het sturen en combineren van verstedelijkingsprocessen verkrijgen we een stedenbouwkundig model dat in staat is om kansen en dynamieken te creëren die de eigen plaats en logica overstijgen. De verstedelijking is reeds overal; deze doordacht inzetten moet nog beginnen.

Literatuurselectie

Brenner, N. (2013) Theses on Urbanization. Public Culture 25, nr. 1, pp. 85-114.

Castells, M. (1972) La Question urbaine. Parijs: Maspero.

Dehaene, M. (2013) Tuinieren in het stedelijk veld. Gent: A&S/books.

Grosjean, B. (2010) Urbanisation sans urbanisme. Une histoire de la "ville diffuse". Waver: Mardaga.

DIETER BRUGGEMAN (DIETER.BRUGGEMAN@UGENT.BE) IS DOCTORAATSSTUDENT
AAN DE VAGGROEP ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW VAN DE UGENT EN
REDACTEUR BIJ AGORA.